

УДК 94(477)

С. В. Стельникович

“МІЖ ДВОХ ВОГНІВ”: НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті аналізуються настрої місцевого населення окупованих нацистами територій Житомирської та Вінницької областей (які у 1941–1944 рр. були включені до складу генерального округу “Житомир”). Визначено, що на початку нацистської окупації через довоєнні сталінські репресії населення сприйняло прихід німців позитивно або нейтрально. У зв’язку з жорстокою нацистською окупаційною політикою від кінця 1941 – початку 1942 рр. настрої місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону почали змінюватися до негативного сприйняття окупантів як свого головного ворога.

Ключові слова: Житомирсько-Вінницький регіон, нацистська окупація, настрої, місцеве населення.

Нині одним із пріоритетних напрямків української історіографії Другої світової війни стало дослідження соціальних аспектів нацистської окупації. Актуальним у цьому відношенні є вивчення настроїв населення, які є важливим маркером вираження відношення суспільства до реалій 1941–1944 рр. Цінним також є вивчення соціальних аспектів нацистської окупації в регіональному розрізі, зокрема на територіях Житомирської та більшої частини Вінницької областей (Житомирсько-Вінницький регіон), які в роки Другої світової війни були включені до складу генерального округу “Житомир”. Адже це значною мірою дозволить сформулювати цілісну картину становища України та українців у роки Другої світової війни.

Серед спеціалізованих робіт української історіографії, присвячених окресленій проблематиці, є, зокрема, розвідки В. Гриневича [1; 2], який характеризує суспільно-політичні настрої населення окупованої гітлерівцями України, та В. Кучера [3], який розглядає настрої українського населення 1941–1944 рр. у контексті нацистської політики. Також необхідно відзначити дослідження нідерландського історика К. Беркгофа [4], який, характеризуючи становище населення в райхскомісаріаті “Україна”, частково звертає увагу і на прояви його настроїв. При цьому, регіональні аспекти досліджуваної проблематики, у тому числі вивчення настроїв населення Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації, здебільшого залишилися поза увагою вчених.

Метою пропонованої наукової розвідки є розгляд настроїв місцевого населення Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації 1941–1944 рр.

На початку німецько-радянської війни населення Житомирсько-Вінницького регіону, яке пережило більшовицькі розкуркулювання, колективізацію, голод, репресії вітало війська Вермахту як “визволителів” [3, с.135; 5, арк.5]. Нерідко зовнішнім атрибутом прихильного ставлення місцевих жителів до німецьких військ, які вступали до українських міст і сіл, були церковні дзвони та квіти [6, арк.9], інші форми вдячності, які спостерігалися ще упродовж кількох місяців потому [7, арк.63в.; 8; 9; 10]. Подібні настрої, мотивовані довоєнним сталінським терором, на початку німецько-радянської війни були поширені на території усієї України: “На Західній Україні, де “Совети” були особливо непопулярними, німці часто зустрічали як визволителів. На Східній Україні загальна реакція на прихід німців була більш настороженою, але поширювалася думка, що вони принесуть полегшення порівняно зі сталінським режимом” [11, с.566].

Настрої частини тогочасного суспільства Житомирсько-Вінницького регіону, пов’язані із поразкою більшовизму та сподіваннями на кращі зміни, яскраво відображає звіт ОУН(Б) із Троянівського району на Житомирщині, у якому підсумовано, що місцеві жителі “думають: нехай нарешті керує чорт, аби не більшовики” [12, арк.45]. Тобто, головною причиною такої позиції стала сталінська репресивна політика. У той же час частина суспільства займала нейтральне або ж як, здебільшого, колишні партійно-радянські активісти, які не змогли евакуюватися, вороже ставлення до нової влади. Негативне сприйняття приходу нацистів було у змозі стало однією із причин німецької військової адміністрації дати дозвіл на формування членами самостійницького руху та місцевими активістами допоміжних органів влади.

Прихильні настрої українського населення до німецьких військ намагалося використати, приховуючи справжні колоніально-експлуатаційні плани, нацистське керівництво. У перших вказівках Міністерству окупованих східних територій та райхскомісарам Гітлер проголосив гасло, що Німеччина перед народами Сходу повинна виступати як “визволитель”, незалежно від того, які цілі вона буде переслідувати на цих землях. Першочергово такі заходи передбачали відновлення продовольчих галузей та промисловості [6, арк.11]. Це також стало однією із причин німецької військової адміністрації дати дозвіл на формування членами самостійницького руху та місцевими активістами допоміжних органів влади.

У згаданому вище бандерівському звіті з району Троянова на Житомирщині зазначено, що єдиний інтерес місцевого населення – “отримати власну землю і працювати” [12, арк.45]. Однак заборона на ліквідацію колгоспів, які трансформувалися в громадські господарства, введення трудової повинності, тотальна експлуатація, податковий тиск, репресії розвіяли сподівання населення на зміни. А саме життя у його фізичному значенні перетворилося на умовність. Це засвідчували систематичні масові страти євреїв, ромів, військовополонених, партійно-радянських активістів, українських націоналістів, інших суспільних груп.

Отже, через репресивну політику більшість населення змінила своє ставлення до нацистської окупаційної влади. Німецькі звіти, починаючи з 1942 р., фіксували постійне посилення негативних настроїв

серед українців відносно райхсдойче. Їх виявом стало зростання різних форм пасивного та активного спротиву: від відмов виконувати окупаційні розпорядження до вступу до складу формувань руху опору. Незначна частина місцевих жителів, які перебували на позиціях колабораціонізму, в основному працівники органів цивільного управління та карально-репресивної системи, продовжували сліпо підтримувати людиноненависницьку нацистську систему, яка виступала гарантією їхнього життя. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. частина колаборантів евакуювалася разом із відступаючими військами Вермахту.

Для деякого із місцевих, які мали винятковий негативний досвід сталінських репресій, підтримка нацистської адміністрації зумовлювалася небажанням повернення більшовиків. Це, звісно, – безперспективна альтернатива для людини, яка опинилася “між двох вогнів”, між гітлерівським й сталінським тоталітарними режимами. 26 березня 1943 р. до німецької жандармерії добровільно з’явився Микола Касаткін, етнічний росіянин, житель с. Мала Чернявка Вчорайшенського (нині – у складі Ружинського) району Житомирської області і дав свідчення проти місцевого радянського партизанського руху, вказавши на причетних до нього осіб, місця зберігання зброї, радіоапаратів, диверсійні плани партизанів. Мотивом таких дій М. Касаткіна стало небажання повернення комунізму, оскільки до війни його батько, мати та два брати були заслані в Сибір, а він сам із 14 років був змушений працювати на шахтах Донбасу [14, арк.44].

На настрої населення окупованих нацистами територій через поширення газет, листівок, чуток значно впливала радянська пропаганда. Більш за все німці відзначали вплив пропаганди “шепотом”, тобто через поширення різного роду чуток. Особливо багато чуток восени 1942 р. розповсюдилося у районі Бердичева на Житомирщині. Серед них те, що нібито згодом українці та поляки на руках будуть носити пов’язки з ідентифікуючими знаками, а після євреїв будуть загнані до таборів та розстріляні усі поляки. В іншому випадку розголос про сильний голод у Німеччині призвів до значних ускладнень при мобілізації робочої сили, яку проводили окупанти [15, арк.108]. Серед населення Бердичівського району також поширилися розмови, що якщо згодом Гітлер переможе у війні, то вимагатиме від Сталіна звільнення німецьких військовополонених. Однак Сталін цього зробити не зможе, адже він їх уже знищив. Через це для помсти Гітлер знищить усіх “росіян”, у тому числі українців [4, с.262; 15, арк.108]. Вплив різних чуток був настільки значним, що деякі працівники шкіряного заводу Бердичева восени 1942 р. припинили роботу, аргументуючи це тим, що більше немає ніякого сенсу працювати [15, арк.108]. У другій половині 1943 р. у бандерівських звітах констатовано, що жителі Бердичівщини “живуть 3-дня-на-день і головним своїм завданням визнають продовж[увати] оце нужденне животіння” [16, арк.59].

У свою чергу, навіть за умов тотальних антиукраїнських репресій нацисти проводили контрпропагандистські кампанії. Для підтримання серед населення антирадянських настроїв вони систематично апелювали до комуністичних злочинів довоєнного часу. Періодично жителям регіону нагадували про депортації, розстріли “ворогів народу” 1937–1938 рр., страти політичних в’язнів у червні – липні 1941 р. До цього додалася спекуляція навколо теми голоду (Голодомору) 1932–1933 рр. В одній із листівок, розповсюдженій від імені єпископа Житомирського і Вінницького Григорія, наголошувалося: “Скільки загинуло (українців. – С. С.) в Словках та далекій Сибірі, скільки[и] розстріляно та заморено голодом” [17, арк.14]. У відозві до сільського населення генерального округу “Житомир” від липня 1943 р. генеральний комісар Е. Лейзер підкреслював: “Восен[и] 1932 року радянська влада відібрала від вас врожай, щоб загнати вас у колгоспи. Які були наслідки цього? Мільйони селян у 1933 році вмерли голодною смертю” [18, арк.1].

Іноді у сприйнятті населення гітлерівські репресії за своїм характером мало відрізнялися від попередніх сталінських. У Вінниці у другій половині 1943 р. у ході ексгумації жертв сталінського терору частина місцевих жителів, щоправда, не без впливу комуністичної пропаганди, вважала, що віднайдені жертви були замордовані не більшовиками, а нацистами [4, с.288; 19, арк.100–101]. Проте уже сама постановка питання про відповідальну сторону – Сталіна чи Гітлера – у фізичному знищенні понад 10 тис. жителів Вінниччини не відкидала ні одну, ні другу. Насправді ж, масові жертви гітлерівських розправ були поховані в інших місцях.

10 серпня 1942 р. Троянівське районне управління заборонило селянам збирати колоски на полях громадських господарств. У зверненні до сільських управлінь воно “категорично пропонувало” притягати винних до відповідальності “по законам військового часу” [20, арк.144]. Вражаюча подібність до більшовицького сумнозвісного “закону про п’ять колосків”... Та й радянські колгоспи в умовах нацистського режиму під новою назвою отримали нове життя. У свідомості місцевих українців у зв’язку із тяжким продовольчим становищем також проводилися прямі паралелі між голодом (Голодомором) 1932–1933 рр. та можливим його повторенням за нацистської доби. Восени 1942 р. окупаційна адміністрація генерального округу “Житомир” повідомляла вищі нацистські інстанції, “що населення вказує на голодний рік 1932/33 та очікує те ж саме і в цьому році” [21, с.291]. Проводилися аналогії і між довоєнними радянськими депортаціями до Сибіру та нацистськими відправками на примусові роботи до Німеччини. Така думка під час зібрання привселюдно була озвучена жителем одного із сіл на Вінниччині. За розпорядженням гебітскомісара він був страчений [22, арк.5].

Отже, на фоні довоєнного сталінського терору на початку німецько-радянської війни більшість населення Житомирсько-Вінницького регіону сприйняло прихід німців переважно позитивно або нейтрально. Проте уже з кінця 1941 – початку 1942 рр. жорстокий нацистський режим вплинув на еволюцію настроїв жителів регіону до виключно негативного сприйняття нової окупаційної державно-правової системи як свого головного ворога. Відповідна ситуація стала проявом особистісної людської драми та трагедії народів, які перебували “між двох вогнів”, під владою нацистського, а до того, як і опісля, – комуністичного тоталітарних режимів.

Джерела та література

1. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. А. Гриневич. – К., 2007. – 520 с.
2. Гриневич В. Неприборкане різноголосся : Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – Київ – Дніпропетровськ : Ліра, 2012. – 508 с.
3. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни / В. Кучер // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 135–150.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу : життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 182, 161 арк.
6. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 36, 12 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 104, 11 арк.
8. Українське слово (Житомир). – 1941. – 3 серпня.
9. Українське слово (Житомир). – 1941. – 28 серпня.
10. Українське слово (Житомир). – 1941. – 31 серпня.
11. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – [3-тє вид., переробл. і доп.]. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
12. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1151, оп. 1, спр. 2, 179 арк.
13. Винокурова Ф. А. Евреи Винницы в период нацистской оккупации 1941–1944 гг. / Ф. А. Винокурова // Євреї в Україні : історія і сучасність : матеріали Міжнародної науково-практичної конф., (Житомир, 20 березня 2009 р.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 401–414.
14. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1452, оп. 1, спр. 1, 80 арк.
15. ЦДАВО України, ф. 4328, оп. 1, спр. 2, 129 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 130, 89 арк.
17. Держархів Житомирської обл., листівки, листівки з № 601 по № 799, 232 арк.
18. Держархів Житомирської обл., ф. П-2668, оп. 2, спр. 72, 1 арк.
19. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 6, спр. 29800, 192 арк.
20. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1175, оп. 1, спр. 1, 228 арк.
21. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 2 : 1941–1942 / [упоряд. В. Косик]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка ; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 106, 25 арк.

Stelnykovich S. “Between a rock and a hard place”: the moods of the population of Zhytomyr and Vinnytsia region during the Nazi occupation (1941–1944)

In this article the moods of the local population of Nazi-occupied territories of Zhytomyr and Vinnytsia region (which in 1941–1944 were included in Zhytomyr general district) are analyzed. Determined, that at the beginning of the Nazi occupation due to pre-war Stalinist repression the population perceived the arrival of the Germans positive or neutral. Due to the brutal Nazi occupation policy from the end of 1941 – beginning of 1942 the moods of the local population of Zhytomyr and Vinnytsia region began to change to negative perception of invaders as their main enemy.

Key words: Zhytomyr and Vinnytsia region, Nazi occupation, moods, local population.